

Mr. sc. Damir HADŽIĆ

*Kantonalni Zavod za zaštitu kulturno – historijskog i prirodnog naslijeđa
Sarajevo*

RAZVOJ MALIH BAŠTINSKIH GRADOVA (STVARNA BAŠTINA BOSNE I HERCEGOVINE)

Apstrakt: *Rad opisuje razvoj malih gradova sa naslijeđem, utvrde te njihovo bogatstvo kao stvarnu baštinu Bosne i Hercegovine. Pored opisa odabranih primjera utvrda rad prikazuje izazove razvoja malih gradova kao potencijala. Aktuelna tema na evropskom planu je i razvoj malih gradova, ne neophodno kao turistički potencijal već kao mreža naselja i važan element razvoja regije. Mali gradovi imaju značajnu ulogu u pružanju društvenih usluga za okolna ruralna područja, te su veoma važan dio razvojne stabilnosti i napretka šire okoline. Gradovi sa naslijeđem doprinose značajno razvoju lokalnog identiteta. U malim gradovima živi značajan dio stanovništva regije i države, te su zbog to ga veoma važni.*

Ključne riječi: *razvoj, baština, naslijeđe, mali gradovi, turizam, utvrde*

UVOD

Bosna i Hercegovina je izrazito planinska zemlja sa srednjom nadmorskom visinom od 693 m, a planinskim vrhovima preko 2000 m visine. Jedino iznos od 8% teritorije je na visini manjoj od 150 m nadmorske visine. Područje Alpa¹ Dinarida (*Dinarida*) Planina koja obuhvaća područja Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Srbije, Kosova, Albanije i Crne Gore. To čini karakter geomorfologije ovih prostora i istodobno čini visoku prirodnu kočnicu

¹ Proširuju se 645 kilometara (401 milja) duž obale Jadranskog mora (sjeverozapadno - jugoistočno), od Julijske Alpe na sjeverozapadu do masiva Šar-Korab, gdje se mijenja smjer brda u pravcu sjever jug.

između središnjeg, sjevernog i južnog dijela zemlje. Ovo područje slijedi smjer sjevero-zapadno prema jugoistoku, paralelno s obalom Jadranskog mora. Utjecaj mediteranske klime osjeća se u malim područjima južno od planinskog područja, gdje je najdominantnija kontinentalna i planinska klima. Ovo područje je na prvo iskustvo ne tako geografski zanimljivo ili atraktivno, ali njegova prošlost predstavlja daleko složenu unutrašnju i bogatu strukturu koju je stvorio (*autohtoni*) narod koji je razmišljao i živio Bosnu² ili ovu vrstu specifične i autentične civilizacije.

Balkan gdje se nalazi Bosna je dugo nestabilno mjesto, stoljećima puno konflikata i promjena. Pa čak iz prapovijesti Bosna ima enklave habitusa sa prirodnim i geomorfološkim bogatstvom zemlje.

UNIVERZALNA BOGATSTVA I ZAJEDNICE

Europska kulturna sfera posjeduje civilizaciju koja se sastoji od nacionalnih civilizacija, a Bosna je u tome upravo fenomen jer njeno kulturno postojanje predstavlja prostor kao i u cijeloj Europi. To je uspostavljeni kontinuirani i živi dijalog između vlastitih i euro-azijskih civilizacija. U Bosni se ova kontinuirana razmjena razvila u jedinstven fenomen pojave strukture, tradicije i kulture. Teritorijalni položaj bosanskog kulturnog okvira u opsegu je demografskih tokova i mješavina srednjoeuropskih naroda, mediteranskog i azijskog kontinenta sa indigenima je prostor konfrontacije i kontakta različitih civilizacija. U doba paleolitika, specifična jadransko-mediteranska, panonska i unutarnja balkanska kultura stvorila su prvo i početno područje života za više narodnih zajednica.

REFUGIUMI, RUŠEVINE I UTOČIŠTA

Ruševine tvrđava u planinskom pejzažu, dokazi vjekova rata i utočište koje su Dinarski Alpi pružali različitim vojnim snagama. Tokom rimskog perioda, Dinaridi su pružili utočište Ilirima koji su se suprotstavili rimskim osvajanjima na Balkanu, koji je počeo osvajanjem istočne jadranske obale u

² Ime trakijanskog plemena "Bessi" moglo se dati rijeci Bosni, postoji i mogućnost da porijeklo naziv Bosna je romanski municipio Bistue ili iz naziva radne stanice Ad Basante. A.Mayer vjeruje da riječ dolazi iz prve indo europske riječi s bazom u značenju "trčanje, voda – tekuća voda" Neka dilema nastaje u ime nepoznate rijeke koju je nazvao Rimljani Bathinus podijelivši plemena Breuke iz Oserijata.

trećem vijeku prije nove ere. Rim je osvojio cijelu Iliriju u 168. godini p.n.e., ali su ove planine zaklonile ilirske snage otpora već godinama sve dok se područje nije konačno pokorilo do 14. AD.

Brojni naučni radovi i publikacije se bave historijom srednjovjekovne Bosne, oni govore o stvaranju brojnih stalnih i pokretnih naselja. Tako da je iz kasnog srednjeg vijeka moguće evidentirati stvaranje brojnih seoskih naselja i gradskih naselja koje su imale temelj u osnovi starog utvrđenog naselja - prostora za trgovinu ili dijelova za trgovinu i proizvodnju robe. Srednjovjekovni vladari, vojvode i moćnici postavljaju na osnovu starih temelja svoje utvrđene dvorce i kule, na strateški važnim mjestima i lokalitetima. Oni žive daleko od kulturnih uticaja, a bez egzistencijalnih problema.

Klasična srednjovjekovna vremena ostavljaju bosanskim fundamentima dio prvih urbanih naselja, kao važnih kreatora srednjovjekovnog Bosanskog kraljevstva i civilizacije samog grada. Različite turbulencije, kao i vjerske i misionarske ekspedicije sa križarskim pogubljenjem čine fenomene proto-bosanskog načina života. Ove mračne promjene stvaraju stvarne i snažne urbane centre i stanovništvo. Izbijanja Osmanlija ne utječu direktno na promjene postojeće lokacije i slike naselja.

PRIMJERI:

Ključ

Područje Ključa i Pecke nalazi se u gornjoj Sani, zbijena između planine Mulež na sjeveru, Dimitor na istoku i Crne Gore na jugu, Šiša (*Srnetica*) i Grmeč na zapadu. Naselje Ključ nalazi se u blagoj oazi okruženoj planinama, uz lijevu obalu Sane, gdje ulazi u veliki sklop kanjon koji je dio područja Sanskog Mosta. Ključ se razlikuje po povoljnom komunikacijskom položaju na spoju dviju drevnih glavnih cesta (*Salona - Siscia preko doline Sana, i Salone - Servitium preko Pecke*), ceste koje su se također koristile u srednjem vijeku. Jedina cesta koja sada prolazi kroz Ključ je ona koja vodi do Petrovačkog polja i Sanskog Mosta.

Utvrda je iznad lijeve obale Sane, iznad modernog naselja Ključ na nadmorskoj visini od 521 metara, na mjestu gdje Sana ulazi u klanac između Breščice (528 m) i Ljubinske planine (656 m) u položaju sa izvanredno dobrom prirodnom odbranom. Ovdje su utvrde izgrađene u antičko doba, a opet i u srednjem vijeku. Tokom arheoloških iskopavanja i izviđanja na tvrđavi otkriveni su antikni nalazi na području palače i oko tvrđave Ljubica. (*Bojanovskieva iskopavanja potvrdila su istraživanja od strane Radimskog od kraja devetnaestog stoljeća*).

Sagrađena je snažna rimska utvrda na mjestu tvrđave iznad Ključa, čiji se datum ne može tačno odrediti. Veliki prijelaz preko Sane bio je pod nadzorom ove tvrđave. Tragovi manje rimske tvrđave isto tako leže na visoravni kod Ljubica tornja, a na visoravni ispod njega nalaze se ostaci nekih zidanih građevina datiranih iz antičkih vremena.

Ovdje je u srednjem vijeku formirana jedinstvena teritorijalna i politička cjelina župe (*okrug*) Sanice. Područje je obilježeno šumama, kopnom i dobrim pašnjacima. Može se samo dati pretpostavka o datumu nastanka prvih utvrda srednjovjekovnog grada Ključa. U početku je Ključ bio županijski (*grad okruga*) grad srednjovjekovne župe Sanice. Bio je jedan od najstarijih gradova, Bojanovski pretpostavlja da je utemeljen tokom trinaestog stoljeća (*Bojanovski, 1973., 105., Truhelka, 1904., 61.*).

Najstarija eksplicitna referenca na grad Ključ datira iz 1322. godine, u povelji bana Stjepana II Kotromanića, dajući Banici župa (*Mrenska župa*) i Vrbanju, te gradove u njima Ključ i Kotor, Vukosav Hrvatinić, Vukosav, sin Princa Hrvatina, upućuje se na 1325. godinu kao knez od Ključa. Od tada je Ključ bio u posjedu Hrvatinića. Budući da su sinovi Hrvatina Stjepanića bili vazali bana Stjepana II Kotromanića, župa Banica i grad Ključ postali su dio Bosanske države. Oko 1325. Hrvatina, otac Vukosav Hrvatinića, imao je nadimak "Ključki", što znači da je grad postojao krajem trinaestog stoljeća.

Kralj Tomaš je potvrdio posjed Ključa od strane Ivaniša Dragišića i njegovih sinova po povelji objavljenoj u Vranduku 1446. godine. Iako je Ključ već bio poznat već 120 godina, samo u toj povelji kralja Tomaša, upućuje na varoš ili grad od "Pod Ključ". I Ključ i čitavo područje Donjih regija postali su važni kada je zbog osmanskih napada glavni grad države prebačen u zapadne regije. Prisutnost Kralja i njegova pratnja potaknuli su trgovinu i gospodarski razvoj regije. Godine 1463. posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević pokušao je pronaći utočište u Ključu, ali je zarobljen i zatvoren. Od napada na Ključ od 1463. do 1878. godine, grad je bio dio osmanskog sultanata. U tvrđavi je postojala stalna posada pod Dizdarom do 1838. godine. Krajem sedamnaestog stoljeća nalazio se i *Kapetan* sa sjedištem u Ključu.

Utvrda Ključa postavljena je visinski i bila je izgrađena u vrijeme hladnog čelika, prije upotrebe vatrenog oružja, ali vremenom su određeni dijelovi utvrde ili pojedinačne strukture unutar nje prilagođene upotrebi vatrenog oružja.

Sl. br. 1. Stari grad Ključ, mjesto gdje se predao posljednji bosanski kralj³

Ruševine tvrđave Ključ sastoje se od tri odvojena kompleksa koji čine organsku cjelinu, ali nisu okružene jednim odbrambenim zidom. Osnovna obilježja same srednjovjekovne utvrde su njegov izduženi tlocrt i relativno maleno područje odbrane, ali nešto složeniji sistem utvrđenja. Utvrda u užem smislu je visoko iznad rijeke Sane, a samo je taj dio bio okružen zidinama.⁴

Unutar ovog kompleksa nalazi se srce srednjovjekovne tvrđave sa vrstom "Subforta" ispod "Podgrađa", oko 50 m ispod tornja, koja je također bila okružena zidinama, ali isti su se odavno urušili. Na ravni ispod sjevernih bedema, četiri probna otvora otkrivala su samo antikni materijal, koji je bio pohranjen od utvrde. Ovo područje ispod utvrde obraslo je šumom.

Ljubica kula, koja je slobodnostojeća, nalazi se na najzapadnijoj i najvišoj tački stjenovite izlazne visine iznad tvrđave i tabora. Tabori su na grebenu ispod utvrde. Oni su u osnovi srednjovjekovne, ali njihov trenutni oblik datira iz osmanskog razdoblja.

Utvrda je najstariji, i to je srednjovjekovni grad Ključ. Tokom vremena određeni dijelovi utvrde ili pojedinačne strukture unutar njega prilagođene su za upotrebu vatrenoga oružja. Utvrda se sastoji od nekoliko građevina izgrađenih na neravnom, stjenovitom tlu na nekoliko grebena koji se strmo spuštaju prema jugu, prema dolini u kojoj se nalazi današnje naselje Ključ. Sa južne strane odbrana se vrši sa hridi dubokog klanca, a na sjeveru visoki zidovi odbrane su prisutni oko cijelog kompleksa srednjovjekovne utvrde. Tlocrt utvrde potpuno je prilagođen dugoj i uskoj lokaciji.

³<https://mojuska.ba/stari-grad-kljuc-bh-blago-mjesto-gdje-se-predao-posljednji-bosanski-kralj/>

⁴<https://www.radiosarajevo.ba/metromahala teme/rimljani-su-u-kljucu-napravili-grad-u-njemu-je-bosna-pala-pod-vlast-osmanlija/262068>

Srebrenik

Stara tvrđava Srebrenik smještena je na sjeveroistočnim obroncima planine Majevisa, u selu Gornji Srebrenik, oko 5 kilometara od malog mjesta Srebrenika. Stara utvrda sagrađena je na visokoj i strmoj, gotovo nepristupačnoj stijeni iznad rijeke Tinje. Duboko rezanje iskopano je ispod najlakše dostupnog dijela utvrde, tako da se može doći samo preko mosta. Pet kilometara od današnje Tuzle (Županje) ili Tuzla-Lončari-Brčko cesta.

Sl. br. 2. Drugo ime za srebro⁵

U neko vrijeme u prošlosti utvrda Srebrenik bila je od velike strateške važnosti kao odbrambena tačka za široko područje. Nalazi se između ravnica Panonije i planinskog područja Bosne. U srednjem vijeku je zaštićeno područje južno od Save od aspiracija mađarske krune Sv. Stjepana. Tokom osmanskog razdoblja, u kasnom 15. i početkom 16. stoljeća, kada su političke i vojne težnje ponekad bile u suprotnim smjerovima, najprije Mađari i Osmanlije, a potom u 17. i 18. stoljeću Austrijanci, vratili su važnost ovoj utvrđi.

Stara tvrđava Srebrenik bila je blizu istočne granice srednjovjekovne župe (*okruge*) Usore, čija se povijest može pratiti u kontekstu srednjovjekovne bosanske države od 13. do 15-tog stoljeća (*Andelić, 1977, 142-172*). Ležao je na vojnoj ruti duž doline rijeke Bosne, važan u vojnim, tj. strateškim uvjetima, **ali bez mogućnosti da se formiraju veća civilna naselja** (*Kovačević-Kojić, 1978, 82-84*).

⁵ <http://www.ka5an.ba/2010/02/27/drugo-ime-za-srebro/>

Najstarija referenca na ovu tvrđavu potječe iz 1333. godine, kada je došlo do spora između bosanskog bana (*guvernera*) Stjepana II Kotromanića i srpskog kralja Dušana nad vlasništvom Stona. Dubrovnik je osjetio da je to prikladan trenutak da dovede Ston i ostale obalne krajeve do Prevlake pod vlastitu vladavinu. Oni su se posvetili diplomaciji kako bi pomirili dvojicu vladara, a Ston je bila cijena za taj diplomatski uspjeh. Povelju kojom je odustao od svojih prava na Ston izdao je bosanski ban Stjepan II 15. Februara 1333. godine, ispod tvrđave Srebrenik (*Jalimam, 2004, 24; Nilević, 2003, 39*). Srebrenik je prvi put došao pod mađarsku vlast 1393. godine, tijekom kampanje kralja Sigismunda (1387.-1437.). Od tada, mađarske vojne kampanje protiv Bosne postaju češće. Mađari su zauzeli Srebrenik još tri puta, 1405., 1408. i 1410. godine.

Sl. br. 3. Stari grad Srebrenik iz zraka⁶

Godine 1408. godine, kako bi oslabio Bosnu, mađarski kralj Sigismund nominalno je dodijelio tvrđavu Srebrenik srpskom despotu Stefanu Lazaraviću (*Handžić, 1975., 23; Jalimam, 2004, 26*). U tvrđavi je ostao mađarski garnizon, gdje je, prema povijesnim dokumentima, zabilježen kao još uvijek okupiran 1430. godine (*Handžić, 1975., 22-23; Basler, 1957, 120, Jalimam, 2004, 26*). Tada su, na poziv princa Mateja, "odani sluga mađarskog kralja Sigismunda iz Luksemburga", dubrovački obrtnici obavili određene građevinske radove na tvrđavi Srebrenik. Čini se da je 1433. godine bosanski kralj Tomaš uspio vratiti kontrolu nad Srebrenikom. Godine 1452. okrug Usora i tvrđava Srebrenik

⁶ Stari grad Srebrenik iz zraka - www.dron.ba,

pripadali su srpskom despotu Đurađu Brankoviću, koji je iste godine povratio istu mađarskom guverneru Janku Siginjaninu (*Handžić, 1975., 23,28; Jalimam, 2004, 31*). U to vrijeme Srebrenik je bio od velikog značaja za Mađare, Bosance i Osmanlije, a posljedica toga bile su česte bitke nad njim.

Budući da je teritorij južno od Save, do planina Bosne vrlo nesigurna regija između granica Bosne i Mađarske, na području regije između rijeka Save, Drine i Bosne nastale su brojne utvrđene gradine. Dvije paralelne linije utvrda mogu se prepoznati: na sjever, sa utvrdom *Dobor, Gradačac i Koraj*, a na jugu, koji se sastoji od utvrda *Doboj, Soko, Srebrenik i Teočak*. U ljeto 1426. godine Osmanlije su izvršile dva upada u Usoru i stigli do predgrađa Srebrenika. Napokon je osvojen tijekom osmanske invazije Bosne 1426. godine, kada je Dubrovnik 13. listopada u pismu objavio da je cijela županija Usora bila okupirana. Sa okupacijom većine bosanskog teritorija 1463. godine, strateška važnost Srebrenika je rasla. Iste granične utvrde sada su postale važne strateške tačke između zona interesa dviju snaga: Mađarske i Osmanskog Carstva. Osmanlije su ostavile male garnizone u tvrđavama, a konačno vojska je bila prisiljena zbog nedostatka opskrbe da se povuče sa teritorije.

Raspored odbrambenih objekata u staroj tvrđavi Srebrenik bio je diktiran samom prirodom mjesta. Utvrda je sagrađena na litici koja se diže iznad okolnog terena na visinu od 50 do 70 metara. Gornji plato na litici je neravna površina i pukotina. Razlika u nadmorskoj visini između najniže tačke, gdje se nalazi kula III, a najviša je oko 13 metara. Kao rezultat toga, cijela tvrđava se zbija na područje od oko 60m (*sjever/jug*) i 30m (*istočno/zapadno*).

Tešanj

Tešanj se nalazi na rijeci Tešanjki, desnoj strani pritoke Usore. Utvrda stoji u središtu grada na strmom, stjenovitom brežuljku.

Nije poznato tko je utemeljio utvrdu, **ali na temelju nalaza prapovijesne keramike na području tvrđave, a možda ostaci rimske opeke**, može se pretpostaviti da su se na tom prostoru naselili prvo Iliri i potom Rimljani, a potom kasnije Slaveni migranti. Postoji vrlo malo podataka o srednjovjekovnoj utvrdi, vjerovatno zato što sami Tešanj nije bio na bilo kojem tadašnjem strateškom putu. Prvo upućivanje na to u pisanim izvorima datira iz 1461 godine, u povelji kojom je Stjepan Tomašević darovao Tešnju, kao krunu zemljišta, svom stricu Radivoju. Iz *Ištvanfijevih* referenci na povijest Mađarske jasno je da je mađarska vojska, nakon osmanskih napada na Srebrnik, a potom na Tešanj 1520 godine, zapalila i uništila utvrdu dok su se povlačile. Krajem sedamnaestog stoljeća imao je vrlo važnu ulogu u osmanskoj odbrambenoj

arhitekturi, a zatim je i obnovljen i utvrđen prema standardima tadašnjeg vremena.

Sl. br. 4. Tešanjka tvrđava najstarija u Bosni i Hercegovini⁷

U ranom osamnaestom stoljeću, za vrijeme vladavine Sultana Mustafe (1695-1703.), izgrađen je novi, donji dio utvrde. Na temelju pisanih izvora izviješća austrijskog špijuna osamnaestog stoljeća i turskog izviješća iz 1833. godine, može se zaključiti da je Tešanj bio pristojno održavan kao dobro utvrđen lokalitet do devetnaestog stoljeća. Utvrda je napuštena 1840. godine.

Sl. br. 5. Welcome to BiH, 4K Tvrđave u Bosni i Hercegovini⁸

⁷ <https://www.oslobodjenje.ba/o2/rodni-kraj/turizam/tesanjska-tvrđava-najstarija-u-bih>

⁸ Welcome to BiH - 4K - Tvrđave u Bosni i Hercegovini - Aerial Footage, <https://youtu.be/8ByM3aXLmY>

Utvrda se sastoji od dva dijela: prva je nastala tokom razdoblja srednjovjekovne vladavine, a druga tokom osmanskog razdoblja.

Prvo srednjovjekovno utvrđeno naselje izgrađeno je na samom vrhu stjenovitog brda, gdje je sagrađen poligonalni, vjerovatno sedmostrani tamnički toranj, kasnije poznat kao "Krnja" sa zatvorenim dvorištem. Temelji kula bili su znatno niži od dvorišta, a zapadno su ležali na temeljima. Dvorište je neregularni polukrug sa radijusom od 26 m. Na ulazu u ovaj najstariji dio tvrđave bila je kapija dimenzija 2,0 x 2,0 m, sa okruglim prekrivačem od tufa. Na sjeveroistočnoj strani dvorišta je dvanaesto-strana kula, 48 m. u obimu, sa zidovima debljine 2,72 m na nivou prizemlja. Sa obzirom na veličinu tlocrta može se pretpostaviti da je kula visoka između 15 i 20 m i da ima tri gornja sprata. Tavan prizemlja je bio nepravilan sferni svod. Ova kula je bila najvažnija odbrambena tačka tvrđave. Zidovi su imali rupe, od kojih su dva preživjela; ostali su kasnije zatvorili Osmanlije koristeći kamene ploče. Između ovog i kruga tamnice, današnji dan "Krnja", zidan je bastion na perimetralnom obodnom zidu. Zidovi su imali grudobrane sa rupama za puške. Zid koji povezuje Krnja toranj i ograđuje dvorište na jugoistoku je dugačak 52 m, a debljine 2,40 m, od kojih grudobrani čine 1.50 m, a za komunikacije se koristi 0,90 m. Visina zavjesnih zidova kreće se od 2 do 10 m, ili vidljivo spolja od 6 do 15 m. U dvorištu su prethodno bile drvene zgrade koje su se koristile za stanovanje i bunar koji je sada ispunjen. U neposrednoj blizini dvanaesto-strane kule izgrađen je još jedan, manji, sedmo-strani toranj, povezan zidom sa kapijom.

Izvan tornja iskopana je grobnica, sa drvenim mostom koji je vodio do vrata. Zid debljine 1 m proteže se od manjeg tornja paralelnog sa istočnim zidom, zatvarajući uski prostor koji stvara zamku neprijatelju koji napada. Na kraju su bila vrata kuće ili stražarnice. Političke okolnosti u ranom petnaestom stoljeću dovele su do daljnjeg jačanja utvrde, gubeći izvorne značajke srednjovjekovne palače i postupno se razvijale u tvrđavu. Pretprostor je izgrađen, okružen debelim zidovima, sa otvorom za vrata. Ovaj se zid presijeca preko gomile koja je štitila kulu, pa je ispod njega trebao biti ukopan kanal kako bi se omogućilo ispuštanje kišnice.

Tvrđava Tešanj stekla je konačni izgled u kasnom srednjem vijeku. Još su jedna, izvorno projektirana vrata (*kapija*) bila izgrađena, koja je kasnije bila važna središta odbrane. Ta je kula povezana sa ostatkom utvrde zidom između dvorišta I i II. Na samom rubu uzvisina zidovi su tada izgrađeni zatvarajući cijeli obrambeni sistem i davanju kompleksa ukupno četiri dvorišta. Dvorišta II, III i IV koristili su se za hortikulture svrhe. Zidarske tehnike korištene u izgradnji tvrđave Tešanj su one zajedničke svim srednjovjekovnim bosanskim utvrdama.

Kamena je obloga upotrijebljena u koju je uliven kamenolomski (*lomljeni*) kamen i vapneni (*krečni*) malter.

Turci su 1520. godine pronašli utvrdu izgorenu i uništenu te je ostavili u tom stanju sve do sedamnaestog stoljeća kada su je morali popraviti, povećati i osigurati, poput većine drugih bosanskih utvrda. Stari srednjovjekovni Tešanj obnovljen je i prilagođen metodama današnjeg ratovanja, a novi, dodatni dio daje utvrdi sasvim novi izgled. Najprije se gradi 20 m visok „Krnja“ toranj u staroj tvrđavi. Donja polovica bila je čvrsta i ugrađena u stijenu. U prizemlju je bila cisterna sa kapacitetom od 70.000 litara vode. Bio je natkriven nepravilnom kupolom i imao je drveni pod koji ga dijeli na dvije etaže.

Zidovi su bili 2 m debeli. Na podu iznad cisterne bio je mjesto za mali top, sa mogućnošću da ispali punjenje kroz pet otvora na zidu tornja. Pristup je bio preko debelog zida i malog kvadratnog tornja u koji se stizalo kamenim stepenicama od dvorišta. Uz Krnja toranj, kao na drugom kraju dvorišta, nalazila su se dva bunkera sa bačvastim krovnim svodom i prekrivena gustim slojem tla i vegetacije. Popravljen je i dvanaesto-strana kula, podijeljena na dva dijela i pretvorena u bastion, sa kazamatom za garnizon, magazin za barut i skladištem municije. Kapija V, pored tornja, 1,50 m široka, je obnovljena sa okruglom lučnom gredom. Na stranama su dva pilastra koji podupiru segmentirani luk sa šipkom u sredini. Unutar okvira su urezani polumjesec i nadžak (*dugačka sjekira*). U blizini je izgrađen još jedan masivni bastion sa kazamatom od 8,00 x 2,70 m, koji se strmo spuštao na temelje sedmostranog tornja.

U novom dijelu tvrđave otomani su gradili *Dizdarevu*, peterokutnu kulu. Kao i prizemlje sa hodnikom koji povezuje dva dijela utvrde, kula je imala dva kata, prvi kat je bio korišten za stambene namjene i imao je koridor kazamata, a drugi je imao apartmana za Dizdara ili zapovjednika tvrđave. Na sjeveru je ulazna vrata u zidu, veličine 2.20 x 2.50 m, a na jugu, na jednom od uglovnika, dvije četverostrane piramide su uklesane.

Istočno od Dizdarevog tornja sagrađen je bastion sa nepravilnim kružnim tlocrtom i promjerom od 23 m. Tunel je iskopan kroz središte bastiona, sa kazamatom sa lijeve i desne strane. Na sjeveroistoku i istočno od bastiona nalazio se veliki odbrambeni zid dužine 90 m i 2,60 do 2,70 m debljine. Zid se protezao sve do bastiona, koje su njemačke jedinice pretvorile u bunker tokom Drugog svjetskog rata. Ovdje, na samom kraju i u središtu dvorišta, ostavljeni su tajni izlazi. Bastion je zaštićen još jednim zidom koji završava na vratima II (2,23 x 3,00 m). Ovdje je tunel dug dugačak 20 metara koji vodi u predvorje. Glavni ulaz u dvorište dvorca je kapija I; 2,35 x 3,00 m. Suprotno od njega je izgrađen kameni bunker za čuvara ulazne kapije. Utvrda je

na nadmorskoj visini od 305 m iznad nivoa mora. Obuhvata ukupnu površinu od 5.600 kvadratnih metara i ima opseg od 390 m. Dužina je 120 m i širina 80 m na najširem mjestu.

Prusac (Akhisar)

Povijesni lokalitet Stare utvrde Prusac (*Biograd, Akhisar*) nalazi se u Pruscu, oko 5 km južno od Donjeg Vakufa i oko 2 km od glavne ceste Donji Vakuf – Bugojno. Izgrađena je na stjenovitoj uzvisini oblika jezika koja se uzdiže oko 50 m iznad Prusačke rijeke, čije su obale gotovo vertikalne u ovom trenutku. Stoga je dobro zaštićena od strane karaktera zemljišta na svim stranama osim na jugu, gdje je postupno padanje terena. Cjelokupno okolno područje može se držati pod nadzorom iz ove tačke. Ispod tvrđave se oblikovalo civilno naselje. Na jugu utvrde, na padini nalazi se povijesno središte Prusca.

Sl. br. 6. Prusac živi samo od stare slave⁹

Ravnica Prusca, koja je bila dio župe Uskoplje, proteže se uz dolinu ispod grada Prusca. U vremenima nemira od 15. do 17. stoljeća bilo je i mjesto gdje su se vojnici okupljali u toj nesigurnoj graničnoj regiji. Do 1878. godine i kasnije, preko Prusca prolazila je glavna cesta od središnje Dalmacije do Bosne. U vedro vrijeme Donji Vakuf se može vidjeti iz utvrde.

Tokom arheoloških istraživanja provedenih 1980-ih na vrhu brda, unutar zidina citadele, otkriven je **prapovijesni materijal iz eneolitika, brončanog i željeznog doba**. Tu se nalazilo gradinsko naselje, koje su kasnije zatrpane radovima srednjovjekovne i osmanske trupe (*Marijanović, 2001, 90-*

⁹ <https://www.radiosarajevo.ba/metromahala teme/stari-grad-prusac/253780>, Prusac živi samo od stare slave, a od bedema nacionalnog spomenika pravili štale, radiosarajevo.ba, 28. 02. 2017

114). Pretpostavka je da je u antičkim vremenima postojala cesta između Prusca i susjednih naselja, ali njen položaj još nije otkriven (*Pašalić, 1960., 41*). Arheološki iskopi nisu otkrivali antičke ostatke u staroj tvrđavi. Mazalić je mišljenja da je kaldrma u Pruscu, čiji ostaci su još uvijek bili vidljivi pedesetih godina prošlog stoljeća na glavnoj cesti kroz naselje izvan glavne kapije do tvrđave, bili antičkog izvora (*Mazalić, 1951, 174*).

Prusac je bio u srednjovjekovnoj župi Uskoplje, koja je bila podijeljena na Gornje i Donje Uskoplje. *Susidova* tvrđava bila je u Gornjem Uskoplju, Pruscu a *Vesela Straža* u Donjem Uskoplju. U srednjovjekovnom razdoblju za Prusac nema preostalih dokumentarnih izvora. Tokom borbe između Osmanlija i Mađara u drugoj polovici 15. stoljeća granica u župi Uskoplje bila je u stalnom pomicanju linija. Turci su vjerojatno uzeli utvrdu 1463. godine, ali nije ostala dugo pod njihovom kontrolom.

U jesen iste godine vojska Herceg Vladislava, koja je djelovala u župi Uskoplje, pomogla je osloboditi Jajce od Osmanlija. Tada je, najvjerojatnije, Prusac došao pod vlast Herceg Vladislava.

Defter iz 1468. godine ne upućuje na Veselu Stražu ili Biograd, već se odnosi na utvrdu *Susida* i *Gračanica* (*Šabanović, 1982., 128., Dinić, 1978., Zemlje, 240*). Utvrde isto tako nisu navedene u inventarima iz 1485. i 1489. godine.

Najranije upućivanje na ime Prusac nalazi se u pismu guvernera bosanskih sandžaka Skender - paša Mihajloglu (*Mihajlović*) do Dubrovnika, napisano "*U tvrđavi Prusac 29. Jula*". Godina nije zabilježena, ali Truhelka datira pismo na 1478, ili na 1478 – 80. Ovaj datum također se navodi kao najstarija referenca na tvrđavu Prusac, *Mazalić, Kreševljaković, Vego i Šabanović (Truhelka, 1911, 49-50, Mazalić, 1951, 151, Kreševljaković, 1953, 23, Vego, 1957, 98, Šabanović, 1982, 43)*. Godine 1499. Skender-paša je svoje jedinice koncentrisao u prusacku ravnici kako bi bila spremna za napad na Jajce, dok je u gornjoj tvrđavi stacioniran mađarski garnizon. U periodu banata Jajce, 1464 – 1527, utvrda je prošla od mađarske do osmanske ruke i natrag nekoliko puta, a ljudi iz Klisa sandžak¹⁰ često su ostajali u tvrđavi.

Prusac je konačno osvojio sin Mustaj-bega Skender paše 1502. godine (*Mazalić, 1951., 151*). Pod uslovima sporazuma između Osmanskog carstva i Mađarske od 20. Avgusta 1503., Prusac je ostao pod osmanskom vladavinom. Mađarski i turski izvori iz 1503. i 1519. godine odnose se na utvrdu po imenu *Belgrad ili Biograd*. Svaki dokumentarni izvor na turskom jeziku odnosi se na njega kao *Akhisar*, što je doslovni prijevod Biograda. Dvije nahije (*male jedinice, općine*) u

¹⁰ Kliški sandžak bio je jedan od sandžaka u Osmanlijskom carstvu, osnovan 1537. godine sa formalnim sjedištem u Klisu, dok je u praksi zapravo grad Livno bio centar ovog sandžaka na jugozapadu carstva koji je od 1580. godine pripadao Bosanskom pašaluku

Uskoplju-Skoplju u ranim osmanskim dokumentima. Prvo utemeljenje bilo je nahije Skoplja, u Gornjem Skoplju, sa sjedištem u *Susidu*. Kad je Prusac preuzet, formirana je i nahija Belgrada (*Akhisar*) u Donjem Skoplju. Ova nahija pripada vilajetu i kadiluku Neretve, najranije referiranje na njega potiče tek od 1540. godine. Krajem 16. stoljeća *Akhisar* je postao sjedište kadiluka i pripadalo je Klisu sandžak. U to je vrijeme *Akhisar* bio najjača utvrda i važan kulturni centar (*Šabanović, 1982, 151, 153, 205, 213*).

Budući da je Prusac bio na raskrsnici, a na glavnoj cesti koja je vodila od splitske regije do Bosne, između 1550. godine i izgradnje nove ceste Donji Vakuf – Bugojno negdje poslije 1878. godine prolaze brojni putnici i izaslanstva. Godine 1550. *Catarino Zeno* prolazi kroz grad, upućujući na to kao "Castel bianco" (*Biograd*), a 1531. godine *Kuripešić* je također prolazio. Od 16. stoljeća, bosanski upravitelji i ljudi iz Klisa sandžak često su se taborili u Pruscu, čuvajući granice i pripremajući se za prodore u susjedni mletački i austrijski teritorij (*Šabanović, bilješke u bosanskom prijevodu Evliya Çelebieva putopisa, 1979, 131, nn. 39-40*). Između 16. stoljeća i pada Klisa sandžak, Prusac je bio vojvodstvo u Klisu sandžak.

Godine 1621., Sarhoš Ibrahim-paša Memibegović, imenovani guverner Bosne (*bosanski beglerbeg*), pregledao je tvrđavu Prusac. Bilo je tada 60 kuća unutar bedema i 200 izvan. Izvijestio je da je Prusac imao mali dvorac sa dvorištem. Grad je imao agu i kadiju, a često ga je znao posjetiti sandžak (*beg*). Godine 1626. Anastazije Đorđić putovao je kroz Prusac. Oko 1647-48, s početkom Kandianovog¹¹ rata, venecijanske trupe napredovale su sve do Prusca.

U vrijeme kada je Çelebi¹² prvi puta putovao kroz Bosnu, 1660. bosanski *beglerbeg* bio je Melek Ahmed Pasha, štitnik Čelebije, kojeg se stalno naziva dobročiniteljem i strategom. On to i čini, u odnosu na Prusac, koji je *beglerbeg* obnovio i popravljao na svoj trošak (*Çelebi, 1979, 132*). U ovom trenutku utvrda imala je dizdara ili zapovjednika tvrđave i 300 muškaraca, a ukupno 80 kuća u obuhvatu. Za vrijeme Kandijanskog rata, Prusac je bio strateška obrana u defileu kroz koju mletačke snage (*uskoci, kako ih Çelebi naziva*) mogu napredovati dublje u Bosnu. Çelebi bilježi da je varoš imala osam mahala sa 800 čvrsto napravljenih kuća (u blizini Prusca se nalazio veliki kamenolom), jednokatni ili dvokatni objekti, osam džamija, tri tekije, hamam i osamdeset trgovina.

¹¹ Petar I. Kandijan (Pietro I. Candiano, 842. - Makarska, 18. rujna 887.

¹² Mehmed Zilli (25 March 1611 – 1682), known as Evliya Çelebi, Evlija Čelebija

Godine 1692. došlo je do drugog velikog upada u Uskoplje od strane Morlaka (*Crni Vlasi*), pomognuti od strane Mlečana, pljačkali su putem do Prušca i Donjeg Vakufa.

Prvi dizdar poznatiji po imenu Hasan-aga, koji je služio do 1768. godine. Naslijedio ga je njegov sin Mustafa-aga, koji je ostao na ovom mjestu sve do 1780-ih. Posljednji dizdar bio je Abdulah-aga Rustempašić. Godine 1833. tvrđava je imala 7 topova (*Kreševljaković, 1952, 154*). Tvrđava je napuštena 1838. godine. U vrijeme Omer-paša Latasa, sredinom 19. stoljeća, Akhisar je pripadao Travničkom kajmakamluku (*okrug*), ali je središte mudirluka¹³ (*županije, oblasti pokrajine*) ostalo tamo. Kad su austro-ugarske snage zauzele Bosnu, vojska je neko vrijeme ostala u utvrđi Prusac.

RAZVOJ MALIH GRADOVA SA NASLIJEDEM

Razvoj baštine danas je usmjeren na velike gradove i centre koji su prepuni ljudi i puni spomenika koje smatramo „važnijim“. U kulturi suvremenih nomada koje često nazivamo i turistima, izvor su prihoda i dobiti za većinu kulturno orijentiranih gradova. Tok prihoda stvara turizam, gospodarstvo i drugi elementi koji pokušavamo prodati u zajedničkom paketu sa baštinom, odmorom, posjetom, atrakcijama i kupovinom.

Veliki gradovi danas su centri zajedničkog plana u svim nabrojanim područjima, planovi upravljanja uključuju sve elemente koji mogu generirati atrakciju i prije svega noćenje u određenom području. Mnogi od njih imaju različite ponude za posjetitelje, *tematske festivale, manifestacije, sa različitim događajima i jedinstvenim vrijednostima* koje jednostavno morate vidjeti. Često su zanemareni različiti centri baštine, mali gradovi baštine i područja, odsutni u cestovnoj infrastrukturi i izvan glavnih turističkih pravaca. Takvi centri i mali gradovi obično nude različite i općenito čiste/izvorne baštine u skladu sa izolacijom i područjima udaljenim od glavnog.

Izvori baštine koji se mogu naći u malim gradovima sa naslijeđem su raznoliki, od osnovnih do određenih/specifičnih vrsta baštine. Oralna baština, nematerijalna baština, tradicionalna okolina, osjećaj jedinstvenosti, posebnosti i specijalnosti, umjetnost i obrt prezentovan je na licu mjesta i prikaz

¹³ Oblast, pokrajina kojom je upravljao mudir (tur.)

tradicionalnog načina života koji su predstavljeni u svom izvornom obliku. (*Neki su prikaz žive baštine poput muzeja na otvorenom¹⁴*).

Izvornošću ove baštine i načinom predstavljanja u pogledu postavljanja u dio okoliša velik je, a riječ je o promociji i korištenju zajedničkih kulturoloških vrijednosti prije svega za razvoj.

Sl. br. 7 i 8. Dolazak i noćenja turista u BiH¹⁵

Sigurno je da je uključivanje ovih kulturnih vrijednosti sastavni dio programa, te u planiranju i razvoju urbanih središta, naselja i ruralnih područja. Ciljna područja bogata su kulturnim vrijednostima i turističkim potencijalom,

¹⁴ <http://www.skansen.se/en/>, Skansen je najstariji muzej na otvorenom na svijetu, koji prikazuje cijelu Švedsku sa kućama i farmama iz svih dijelova zemlje.

¹⁵ <https://www.bihbrojke.com>

ali nisu pravilno i u potpunosti istražena. U mjestima visokog urbanog razvoja prisutan je jedan vid "*kulturnog preopterećenja*" te ne postoji pravilno postavljanje i utjecaj koji se poštuju u područjima sa kulturnim krajolicima u kojima je kultura ugrađena u sam doživljaj i posjetu. Ovakvo otvaranje kulturnih vrijednosti pruža priliku za promociju lokalnih identiteta, premošćivanje obližnjih velikih centara i stvaranje ruralne periferije atraktivnim mjestima za život, rad, boravak i naravno turističku posjetu. *Jer samo mjesto vrijedno boravka je ustvari i mjesto vrijedno i same posjete.*

Izvori potpore za ovakav vid razvoja se mogu naći na putu korištenja transnacionalnih akcijskih planova, kako bi se podržali zajednički konzervatorski radovi i korištenje međusobnih kulturnih vrijednosti kao faktor razvoja za određeno područje i dobar izvor za održive turističke aktivnosti. Ovakav projekt usmjeren je na aktivnosti koje pridonose razvoju endogenog (*unutrašnjeg*) potencijala i stvaranju izravnih i neizravnih prihoda kao i naravno novih radnih mjesta za samu zajednicu.

Prvi je cilj postići bolje razumijevanje ciljeva i značenja instrumenata koji se bave kulturom i baštinom, a zatim i identificirati samu kulturnu baštinu koja povezuje i pruža zajednici priliku za razvoj kvalitetnoga proizvoda i stvaranje gospodarskog rasta. Poseban je cilj razumjeti kako iskoristiti sav kulturni potencijal jednog mjesta i iskoristiti ga u okviru razvoja. Ciljne skupine ovdje su brojni sudionici koji dolaze od nacionalnih, regionalnih i lokalnih vlasti do razvojnih agencija, univerziteta, istraživačkih i naučnih institucija. Nevladine organizacije i kulturni radnici imaju posebno mjesto kao inicijalni nositelji društveno pozitivnih utjecaja na lokalne zajednice.

Radna baza za djela su mjesta koja nose zajedničke i europske vrijednosti kulturne i prirodne baštine, prije svih historijskih i kulturnih. Kulturni koridori i prirodna baština koja su međusobno povezana u svim aspektima života. Izvedbe na putu održivog urbanog razvoja i kulture kao i decentralizacije velikih gradova danas su veliki imperativ za daljnji razvoj, a to je posebno naglašeno u tranzicijskim zemljama. Poput starog vina, ovi gradovi sa naslijeđem dugo su zrela i sada su spremna da ih posjetitelji napokon dožive. Ali ne zaboravimo da ti gradovi nisu samo kamen, zidovi i malter. Njihov duh su ljudi koji ih čine živim i koji vas srdačno dočekuju, uživaju i dijele sa Vama svoju ponosnu i raznoliku baštinu. Većina gradova narasla je tijekom proteklih 19 stoljeća, a neki imaju porijeklo koje seže mnogo dalje. Neki su gradovi imali svoje korijene u starim *ilirskim tradicijama*, ili su ih osnovali Rimljani ili čak Slaveni, dok su drugi odrasli na mjestima srednjovjekovnih trgova - ili na mjestima na obali rijeka gdje su ljudi jednostavno odjednom počeli živjeti.

Primjeri predstavljenih gradova trebaju biti određeni zbog njihovog jedinstvenog karaktera koji se ostvaruje kombinacijom arhitektonskih stilova, često objedinjavanjem mnogo stoljeća, što im daje – a i njihovim budućim posjetiteljima – poseban osjećaj direktnog iskustva prošlosti. Ono što tako i čini posebnim ove gradovima jest pažljiv način na koji se mogu prezentirati njihova historijska obilježja – bilo u obliku Info-centra za posjetioce, označene šetnice ili turističke staze oko grada ili pružanja posebno prilagođenog vodiča i ture obilaska. Ti gradovi imaju jedinstvene resurse baštine i potencijal za postizanje statusa turizma i podizanje rasta.

Načelo programa bilo bi razvijanje broja gradova sa jakom fizičkom baštinom koja bi predstavljala baštinu zemlje ili područja/regije (*općine, kantona*). Ovaj razvoj imao bi dvostruki učinak pomaganja u samoj zaštiti izgrađene baštine i pružanja snažnog marketinškog alata za turističku industriju u tim gradovima i zemlji u cjelini.

Razvoj u određenim gradovima obuhvata sljedeće:

- *Otvaranje očuvanih historijskih građevina ili dijelova prema posjetiteljima*
- *Obnova uništenih i napuštenih historijskih građevina ili dijelova te otvaranje prema posjetiteljima*
- *Izrada brojnih tema, uključujući historijske, arhitektonske, arheološke, književne, i vjerske poveznice pojedinih tačaka interesa*
- *Organizovanje festivala i manifestacija*
- *Izrada integriranoga sistema znakova i obavijesti*
- *Razvoj integriranoga plana upravljanja saobraćajem koji uključuje obavezno parkiralište za posjetioce i pješačke staze za obilaske, biciklističke staze, trim staze, itd...*
- *Razvijanje i upravljanje info-centrom za posjetioce*
- *i sva druga sredstva koja se pokaži kao korisna tokom metoda provjere, mjerenja i analize postignutoga.*

Središnji dio programa je razvoj jedne vrste centara za posjetitelje (Info-centra). Ovakav centar bi osigurao orijentacijsku tačku, te jedno mjesto okupljanja i informacijski centar za čitav projekt razvoja malog grada. Vlada će u svom programu poduprijeti istu aktivnost u cilju decentralizacije turizma, kao i razviti nove metode i tehnike publikacije/oglašavanja kulturne industrije koristeći suvremenu komunikacijsku i informatičku tehnologiju.

LITERATURA

1. Truhelka, Ćiro, *Država i ustrjstvo u doba prije Turaka, Sarajevo*
2. Basler, Đuro, *Cultural history of BiH, 1966*
3. Klajić, Nada, *Srednjovjekovna Bosanska Država*
4. Hamidović, Muhamed, *History of Bosnian Topos, Zenica 2000*
5. Klajić, Vjekoslav, *Povjest Bosne, 1882, Svijetlost, 1990*
6. Wilkes JJ, 1969 *Dalmatia, Lectures in Roman History*
7. Bojanovski, Ivo, *Ključ srednjovjekovni grad, 1973*
8. Popović, Marko, *Srednjovjekovne tvrđave u Bosni i Hercegovini, 1995*
9. Basler, Đuro, *Stari grad Srebrenik, 1957*
10. Nilević, Boris, *Srebrenik u srednjem vijeku, 2003*
11. Jalimam, Salih, *Srednjovjekovna historija Srebrenika, 2004.*
12. Kreševljaković, Hamdija, *Stari bosanski gradovi, 1953*
13. *European Charter of the Architectural Heritage, Adopted by the Council of Europe, October 1975*
14. *European Cultural Convention, 19 December 1954*

DEVELOPMENT OF SMALL HERITAGE TOWNS (REAL HERITAGE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA)

Abstract: *The paper describes the development of small heritage towns, fortifications and their wealth as the real heritage of Bosnia and Herzegovina. In addition to the description of selected examples of fortifications, the paper presents the challenges of developing small cities as potentials. The current theme on the European level is the development of small towns, not necessarily as a tourist potentials, but as a network of settlements and an important element of the development of the region. Small towns play a significant role in providing social services to surrounding rural areas, and are a very important part of developmental stability and the progress of the wider environment. Cities with heritage contribute significantly to the development of local identity. In small towns, a significant part of the population of the region and the state lives, and therefore are very important.*

Keywords: *Development, Heritage, Heritage, Small towns, Tourism, Fortresses*